

Gentse drukkers en drukkerijen

Johan Van de Wiele, wnd. conservator MIAT

Inleiding

Doel van deze bijdrage is een overzicht te geven van de economisch-institutionele evolutie van het drukkersbedrijf te Gent. Dit opzet moet nader omschreven worden.

Chronologisch wordt gestart in de vijftiende eeuw bij de opkomst van het moderne drukkerswezen in West-Europa. Het eindpunt van dit overzicht ligt rond 1920. Waarom wordt de recente periode niet behandeld? Omdat de jaren na 1920 binnen het project **In-druk-ken** benaderd worden via interviews met vakmensen. Inhoudelijk is deze bijdrage eveneens beperkt. U zult hierin weinig of niets lezen over de drukwerken en hun auteurs, papier en papierproductie, typografisch materiaal, boekbanden of de verkoop van boeken. Ook de technische evolutie wordt elders behandeld.

Wat vindt u in dit overzicht dan wel? Biografische en historische gegevens over de voornaamste drukkers en drukkerijen te Gent. Gegevens over de economische betekenis van het Gentse drukkersbedrijf in de Nederlanden en recenter in België. Een overzicht van de reglementering op drukkers en drukwerken tot de vrijheid van de pers definitief vastgelegd werd in de Belgische grondwet van 1831.

Deze tekst is gebaseerd op een survey in het bronnenmateriaal dat berust in het Stadsarchief Gent en in de bestaande literatuur. Uiteraard dient hierbij de onvolprezen "Bibliographie Gantoise" van Ferdinand Vanderhaeghen als basiswerk te worden vermeld. Daarnaast werd vooral door J. Machiels een degelijke synthese rond deze thematiek geschreven in "Gent. Duizend jaar kunst en cultuur, Gent, 1975, deel II, pp. 1-113" met als titel "De boekdrukkunst te Gent". Beide werken leggen de nadruk op personalia van Gentse drukkers en hun drukwer-

ken. Het is onze bedoeling aan dit geheel een economische benadering toe te voegen. Deze tekst is slechts een algemeen overzicht. Wij plannen in de toekomst rond dit onderwerp verder te werken voor wat betreft de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Deze periode bleef tot op heden quasi onbehandeld.

Ontstaan van het drukkerswezen in de Nederlanden in de vijftiende eeuw

De ontwikkeling van de drukkunst in West-Europa - het antwoord op de stijgende vraag naar boeken in de late middeleeuwen - is onverbrekkelijk verbonden met de algemene doorbraak van het papier als schrijfmateriaal. P. Obbema en A. Derolez formuleren dit pregnantly als volgt: "Alleen met een schrijfmateriaal dat in grote hoeveelheden kon worden aangemaakt, had een techniek die de productie van grote aantallen van een zelfde boek tot doel had kans van slagen. Toen in het midden van de 15de eeuw de drukkunst in Duitsland werd ontwikkeld, was daar evenals hier het papier algemeen aanvaard" (1). Bovendien was de kostprijs van papier aanzienlijk lager dan die van perkament. Aanvankelijk werd het hier in hoofdzaak vanuit Frankrijk en Italië ingevoerd. De vroegst bekende papiermolen in de Nederlanden bevond zich zeker vanaf 1389 te Houplines in de omgeving van Rijsel in Waals-Vlaanderen (2). In de vijftiende eeuw werden vooral nieuwe papiermolens opgericht in de omgeving van Brussel en Leuven. De oorzaken hiervan waren de ontwikkeling van het Bourgondische hof te Brussel en van de universaliteit te Leuven. De eigen papierproductie bleef nochtans onvoldoende groot. Het hele ancien regime moest papier in de Zuidelijke Nederlanden ingevoerd worden (3).

Een 16de eeuwse drukkerij.
(archief MIAT, Gent)

De wijsbegeerte bezoekt Boëthius in zijn cel.

Arend De Keyser is de eerste drukker die te Gent werkzaam was. De Boëthius is zijn omvangrijkste werk en tevens de eerste druk te Gent met nederlandse teksten.

(uit: Boëthius. De consolatione philosophiae gedrukt door Arend De Keyser, Gent 1485.

Overgenomen uit Pretiosa Neerlandica, uitgegeven door de Rijksuniversiteit Gent, 1988)

Derde

Quinc

In cantum illa finierat
cū me audiedi auidū stu
pentēs arrectis auribus
adhuc carminis dulcedo
defixerat. Itaq paulopost

Bu hadde rechte hare zāc
vulkendt. als mī noch
ghiench om hwarē eñ ver/
wōderēde met vpghelech
ten omē de zoetichēit vā hare zāghe
beuinc. eñ daer na coets zēidic ald?

Bu hadde. te wetene. in de twee
eerste bouken zē. **W**ouen heeft
phie hare discipule begonnē troo
sten enghenese met eenighen lich
ten medecijne en vtroostinghe / vā
rethouken en musiken. dat te zeggēne metre
le. unghen en onderwisinghe in derste twee bou
ken ghescreuē. en heeft te mede de begheerte der tijd
lijker dingingen wat vut zjner brede vredeuen
in also wē als zou se wist trift. dat mē de indli
ke dingingen versmeden sal. van haren vrecghe/
ne niet verbliden / noch van haren weliefene nē
zēē claghen. **E**n hier in desen derde bouc wil zou
als een expert medecijn / de cause van zjner qua
le besouken / ende begynnende an de lichte mede/
cijne eerste. en staerken den wegh voortgaē se

De techniek om te drukken met gegraveerde houtblokken (blokboeken) en zelfs met losse letters in aarde, werk, hout of tin bestond in het Verre Oosten reeds verschillende eeuwen vooraleer er hier sprake van was. De blokboeken verschenen in West-Europa pas in de vijftiende eeuw. Omstreeks 1440-1450 ontwikkelde **Johann Gensfleisch**, beter bekend als **Gutenberg**, te Straatsburg en te Mainz de techniek om de individuele letters te gieten in metaal. Deze techniek kende gezien de beperktheid van het Westerse alfabet - in tegenstelling tot wat voorheen in China het geval was - onmiddellijk succes in West-Europa.

In de Nederlanden werd de typografie geïntroduceerd omstreeks 1470. De eerste gedateerde drukken verschenen in 1473 in de ateliers van **Nicolaes Ketelaer** en **Gherardus de Leempt** te Utrecht en van **Dirk Martens** en **Johan van Westfalen** te Aalst (4). Pas tien jaar later in 1483 - kwam in Gent de vroegst bekende druk van de pers bij **Arend de Keyser**: het "Verdrag van Arras van 23 december 1482". **De Keyser** was vermoedelijk afkomstig uit de streek van Oudenaarde. Zijn eerste boek drukte hij dan ook in die stad. Wellicht probeerde hij vóór 1483 ook in het drukkerscentrum Leuven van de grond te komen, maar dit mislukte. Waarom hij zich uiteindelijk te Gent vestigde, ligt enigszins voor de hand. Gent was omstreeks 1480 nog steeds een grote stad, een grote afzetmarkt dus, en er waren nog geen boekdrukkers actief. Zijn drukkerij bevond zich nabij het Belfort, was

degelijk uitgerust en er moesten verschillende mensen in gewerkt hebben. Wellicht exploiteerde hij ook een boekbinderij. Hij werkte in opdracht van de stedelijke overheid en drukte ook verschillende aflatbrieven, naast enkele godsdienstige boeken. Zijn meest prestigieuze druk was de "De Consolatione Philosophiae" van Boethius. Concluderend kan men stellen dat Arend de Keyser zich aangepast heeft aan de lokale marktsituatie en om den brode hoofdzakelijk werkte voor de stedelijke en de geestelijke overheid. Na zijn dood in 1490 zette zijn weduwe, **Beatrijs van Orroir**, het drukkersbedrijf verder. Toen zij huwde met **Hendrik van den Dale**, een Brugs drukker, verdween de drukkerij de Keyser uit Gent (5). Vóór 1500 is ons geen andere te Gent bekend. De betekenis van Gent als drukkersstad in deze periode kan dan ook als gering omschreven worden.

De Gentse drukkers van de zestiende tot de achttiende eeuw (6)

De typografie in de zestiende eeuw in de Nederlanden wordt eerst en vooral gekenmerkt door de dominante plaats die Antwerpen op dit terrein innam. Wat handel en nijverheid betreft was Antwerpen trouwens toen in het algemeen het belangrijkste centrum van de Nederlanden. Tussen 1500 en 1540 waren in de lage landen minstens 133 drukkers actief, die samen instonden voor ca. 4.000 registreerbare drukken. Twee derden van de totale boekproductie kwam uit het Zuiden.

Dat drukkers in hun leerperiode van werkplaats naar werkplaats trokken blijkt uit het herhaaldelijk gebruik van dezelfde houtsneden als drukkersmerk. Hier deze van Josse Bade (Paris 1507), Jacobus De Breda (Deventer 1515) en Pieter De Keyser (Gent, 1516-1547).

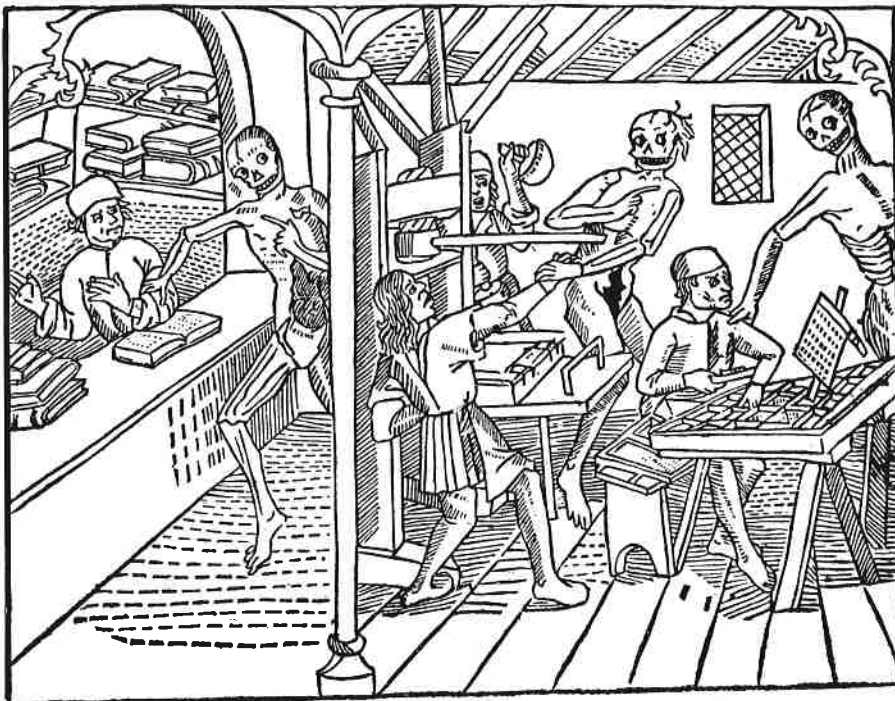
(uit: Schwarze Kunst door H.J. Wolf, Frankfurt am Main 1981)

De oudst bekende afbeelding van het interieur van een drukkerij: een dodendans uit Lyon, 1499.

(uit: Schwarze Kunst door H.J. Wolf, Frankfurt am Main 1981)

Slotformule van De consolatione philosophiae in nederlandsche taal, gedrukt door Arend De Keyser den derden dach in Meij int jaer ons heeren duist vierhondert vive ende tachtentich. De franse uitgave gebeurde twee jaar vroeger, in 1483. Onderaan het drukkersmerk van De Keyser.

(uit: Le cinquième centenaire de l'imprimerie dans les anciens Pays-Bas, Brussel 1973)

Louc

**Hier endt / dat weerdich louc / be-
cus de consolatione philosophie / tē
twolste leeringhe ende confoorte al /
ter menschen Ghepcondt te Ghend
by my Arend de Keyser / den derden
dach in Mey · Int iaer ons heeren
duist vierhondert vive ende tachten-
tich ·**

DEE :: GALLIUS ::

Van dit aandeel nam Antwerpen 85 % voor zijn rekening. Ook kwalitatief stonden de Antwerpse drukken op een hoger peil dan die van de andere drukkerscentra. Een voorbeeld: in dezelfde periode bestond de Gentse productie voor 76 % uit ordonnances van de overheid.

De vermaardste onder de Antwerpse drukkers in de zestiende eeuw was uiteraard **Christoffel Plantijn**. Tussen 1555 en 1589 verzorgde hij ca. 1.500 drukken (éénbladdrukken niet inbegrepen). Bij gebrek aan betrouwbare gegevens kan dit niet vergeleken worden met de produktie van buitenlandse drukkers. Op het hoogtepunt van haar activiteit in 1574 werkte men in de "Officina Plantiniana" met 16 persen en 56 arbeiders (7).

In de zestiende eeuw kende het drukkerswezen een enorme expansie. Twee intellectuele factoren speelden hierbij een belangrijke rol. Eerst en vooral, het humanisme. De drukkers, zelf vaak intellectuelen, zorgden voor de uitgave van de werken van **Erasmus**, **Thomas More**, **Justus Lipsius**, **Rembert Doens**, **Simon Stevin**, e.a. De drukunst liet toe dat de wetenschappelijke kennis beter verspreid raakte en speelde de rol van katalysator in de wetenschappelijke vooruitgang. Anderzijds was er ook de reformatie. De religie was niet langer meer alleen de zaak van de clerus, maar richtte zich via het boek tot de gehele bevolking. Gedrukte pamfletten, liederen, psalmen en bijbels werden hefbomen in de verspreiding van het nieuwe geloof.

En ook de contra-reformatie greep naar het gedrukte boek (liturgische boeken, catechismussen, missalen, enz.) om de Roomse orthodoxie te herstellen. Het boek werd een handelsprodukt. Drukkers werkten voor boekhandelaars in de eigen stad of elders (8).

In de Zuidelijke Nederlanden behoorde Gent na Antwerpen en Leuven en samen met Brugge tot de voornaamste drukkerscentra in de zestiende eeuw. Na het vertrek van de weduwe van Arend de Keysere naar Brugge kende Gent een tijd lang geen lokale drukkers meer. Pas in 1513 verscheen alhier het volgende boek bij **Simon Cock** en **Judocus Petrus de Hallis**. Het octrooi dat zij hiertoe verkregen is het vroegst bekende te Gent (9). Cock was Antwerpenaar van geboorte en werkte slechts korte tijd te Gent. In 1519 verbleef hij zeker opnieuw te Antwerpen en bouwde daar verder zijn loopbaan uit. Over Judocus Petrus de Hallis is verder niets bekend (10).

Belangrijker als Gentse drukkers in deze periode waren **Robert en Pieter de Keysere**. Ondanks hun naam waren zij geenszins verwanten en evenmin nazaten van Arend de Keysere. Robert studeerde te Parijs en opende daarna te Gent een latijnse school. Tussen 1513 en 1516 exploiteerde hij een drukkerij in het huis **De Lintworm** aan de Sint-Michielsbrug (11).

Pieter de Keysere werkte aanvankelijk te Gent als boekbinder en -handelaar. Vanaf 1516 drukte hij zelf, o.m. met typografisch materieel dat hij van Robert de Keysere overgenomen had. In 1524 vestigde hij zich aan het Sint-Veerleplein. Dit plein werd later het onbetwiste centrum van het drukkersbedrijf te Gent. Hij drukte in 1524 het oudst bekende gezicht op Gent. Opmerkelijk is dat hij ook actief was als papierfabrikant. In 1527 verkeeg hij de toestemming om een papiermolen op te richten buiten de Keizerpoort. Omstreeks 1544-1545 verkocht hij deze molen voor 100 lb. gr. Vlaams aan **Maarten Snouckaert**, die deze exploiteerde samen met **Daneel de Keysere**, diens zoon. Pieter de Keysere was ongetwijfeld de belangrijkste drukker te Gent vóór 1550 (12).

In de zestiende eeuw kunnen als drukkers-boekhandelaars-uitgevers te Gent nog vermeld worden: **Maarten Snouckaert**, jurist; **Erasmus vander Eecken** (Verreecke, Quereus), een Bruggeling die slechts korte tijd te Gent actief was; **Cornelius en Ghileyn** (Gislenus) en **Gualterus Manillus**, zijn zonen die voornamelijk ordonnances drukten; **Jan vanden Steene** (Lapidanus) en zijn zoon en kleinzoon, beide eveneens Jan geheten; **Jan Cauweel** uit de Onderstraat; **Gheeraert van Salenson**, die vooral religieuze boeken uitgaf, en zijn zoon **Jan**; **Hendrik van de Keere**, de oude, schoolmeester, letterkundige, dichter en drukker; **Cornelis de Rekenare**, schoolmeester en als stadsdrukker werkzaam te Gent tijdens het calvinistisch bewind van 1580 tot 1584; **Victor van Crombrugghe**; **Victor de Dayn**; **Robertus Gualterus**; **Joos vanden Kerckhove**; **Gillis van den Rade**; **Godefrood de Rode**; **Gillis van de Walle**; **Ferdinando Sampsons**.

Twee belangrijke Gentse persoonlijkheden moeten voor de zestiende eeuw nog vermeld worden omwille van de grote betekenis die zij als lettergieters gehad hebben, nl. **Joos Lambrecht** en **Hendrik van den Keere**, de jonge.

In de vijftiende eeuw gold het drukkersbedrijf als een verticaal geïntegreerde organisatie, d.w.z. dat alle stadia van het productieproces - de

selectie van de teksten, het verwerken van het nodige kapitaal, het lettersnijden of -gieten, het zetten, het corrigeren, het drukken en het verkopen - geconcentreerd waren bij éénzelfde persoon en zijn atelier. In de zestiende eeuw ontstonden binnen het drukkersbedrijf specialisaties. De eerste die zich uit de macht van de patroon losmaakte, was logischerwijze technisch de meest ontwikkelde: de lettersnijder en lettergieter (13).

Joos Lambrecht was een veelzijdig en ontwikkeld man. Als drukker produceerde hij kwalitatief het beste wat in de zestiende eeuw in de Nederlanden voortgebracht werd. Hij was actief als schoolmeester en auteur van verschillende literaire en taalkundige werken, o.m. het "*Naembouck van allen natureelicken ende ongheschuumden vlaemschen woerden by abc overgezett in walscher tale*" uit 1546, het vroegst bekende Nederlandse vertalend woordenboek, en de "*Nederlandsche Spelijnghe*" uit 1550, een spellingtraktaat, eveneens het eerste in zijn soort. Lambrecht was door en door humanist. Als lettersnijder vervaardigde hij verschillende nieuwe lettertypes en propageerde hij vooral de romein als leesletter in het Nederlands. Joos Lambrecht was ontegensprekelijk reformatorisch gezind. Zo drukte hij de refreinen en de spelen van zinnen die werden opgevoerd op het landjuweel te Gent in 1539 en duidelijk reformatorisch geïnspireerd waren. Beide boeken werden trouwens door de overheid tot verboden lectuur verklaard. In 1553 week hij trouwens om godsdienstige redenen uit naar Wezel, nadat hij eerst zijn drukkerij en lettergieterij in de Onderstraat verkocht had aan **Pieter van den Keere**, grootvader van **Hendrik**, de jonge (14).

Hendrik van den Keere, de jonge, is vooral bekend als stempelsnijder en lettergieter voor Christoffel Plantijn. Tussen 1570 en 1580 was hij de enige letterleverancier van Plantijn. Voordien werkte hij wellicht als graveur voor zijn vader. Dat men zich te Gent bewust was van zijn grote waarde en men hem niet graag zag vertrekken, wordt bewezen door het feit dat de Gentse schepenen van de keure hem in 1571 een jaarlijkse toelage van 3 lb. gr. Vlaams toekenden op voorwaarde dat hij zijn vak te Gent zou blijven uitoefenen. Nochtans stond hij bekend als een overtuigd calvinist (15).

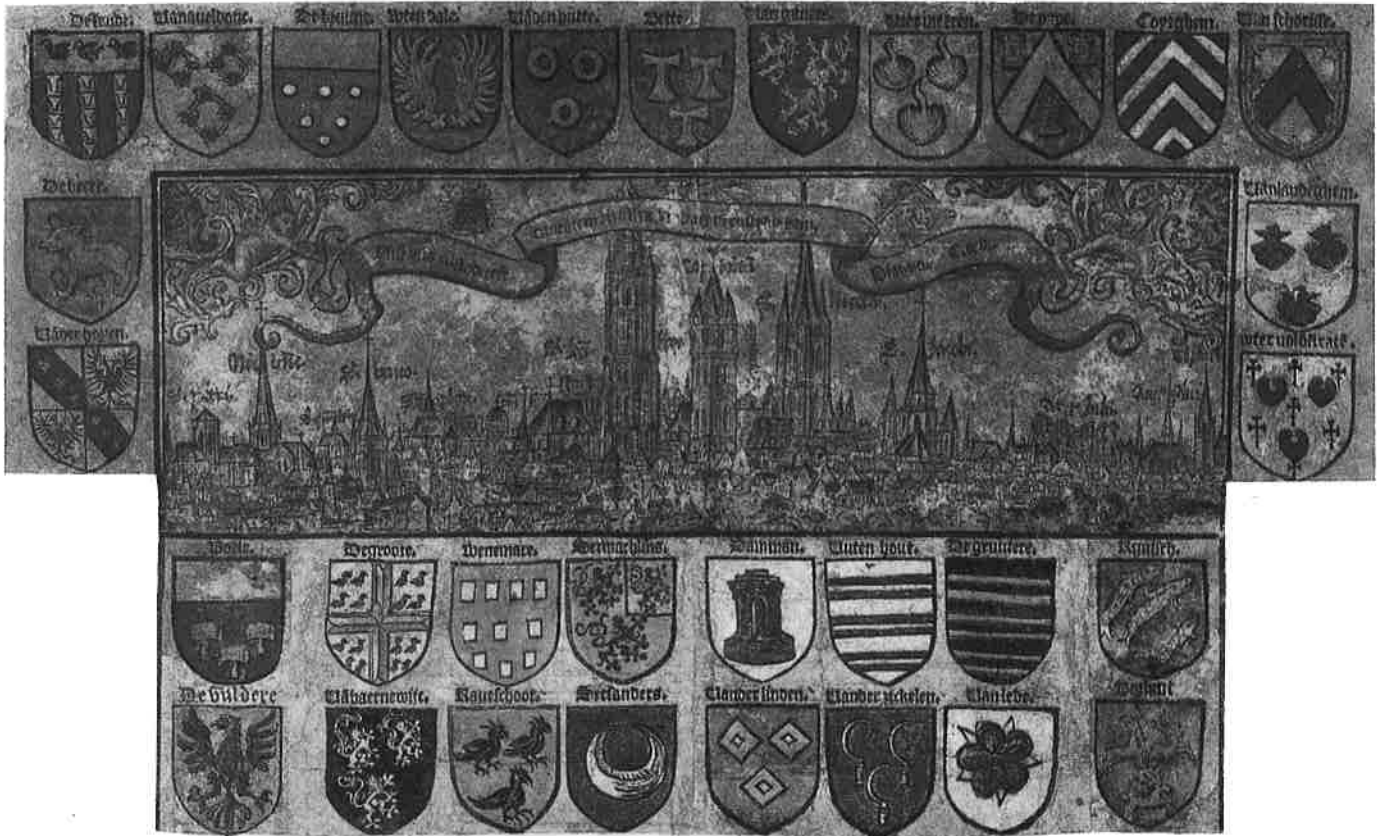
Concluderend kan men stellen dat Gent als drukkerscentrum in de Nederlanden in de zestiende eeuw vrij belangrijk was, niet omwille van het aantal drukkers of de plaatselijke

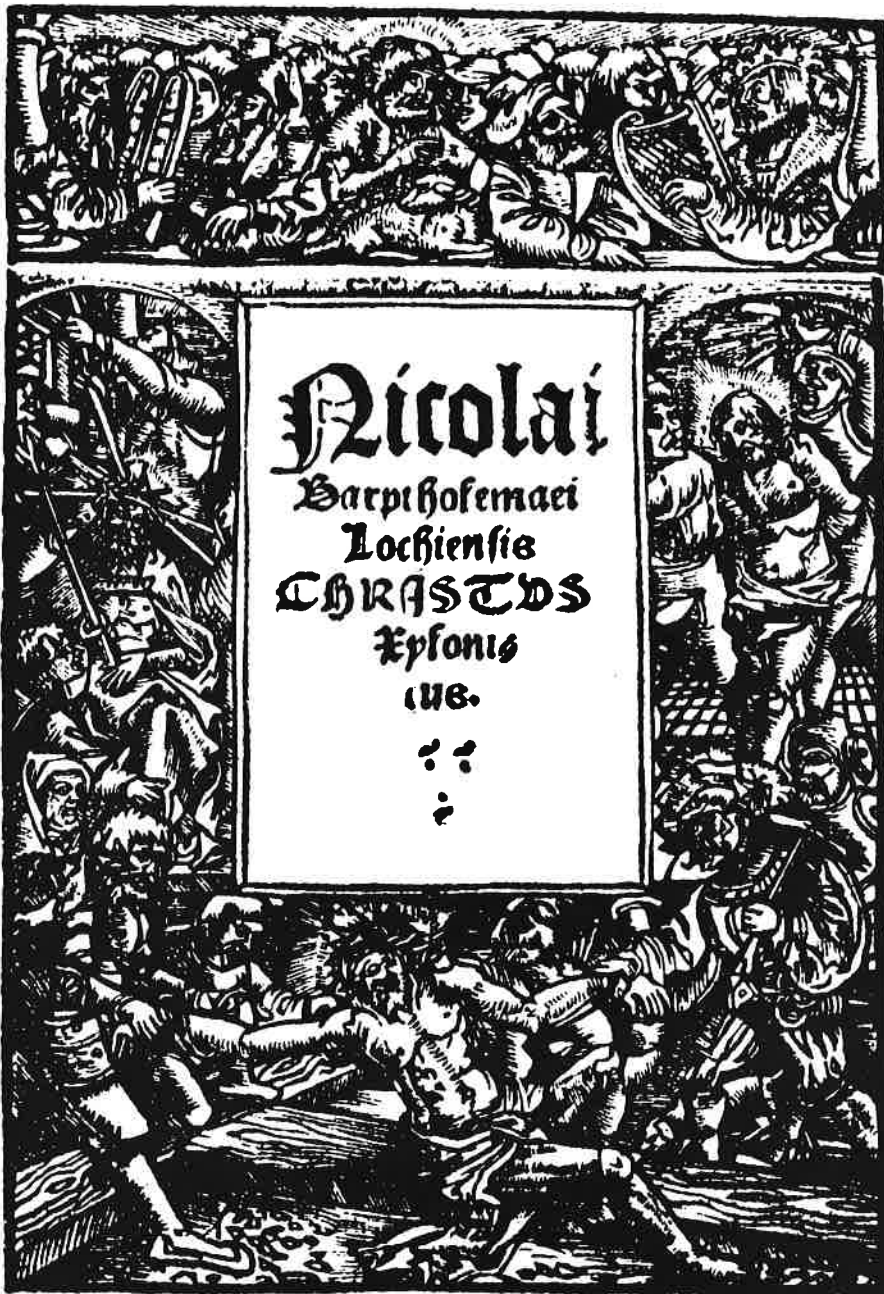
productie, maar wel door de grote kwaliteit van het werk van enkele individuen. Opvallend is ook de persoonlijkheid van verschillende van de zestiende-eeuwse drukkers. Het zijn veelzijdige persoonlijkheden, actief op tal van terreinen, intellectueel beheerst door een humanistische gezindheid. Tenslotte is ook de aanwezigheid van tal van vrouwen in het drukkersbedrijf opmerkelijk.

Bij het overlijden van een drukker zette zijn weduwe meestal de exploitatie van het atelier zelf verder. Een frappant voorbeeld te Gent van zo'n ondernemende vrouw was **Adriana Teypins**. In 1573 overleed haar eerste echtgenoot, **Gislenus Manilius**. De volgende drie jaren, tot aan haar huwelijk met de Brugse drukker **Pieter de Clerck** in 1576, drukte zij tal van ordonnanties, vooral in opdracht van Jan I van de Steene en ook de stedelijke costumen van Gent. Na de dood van haar tweede echtgenoot in 1577 nam Adriana Teypins opnieuw de leiding van het drukkersatelier over. Haar productie bestond ook nu weer in hoofdzaak uit stedelijke reglementen en ordonnanties. Ook werkte zij als boekhandelaar voor rekening van **Gualterus Manilius**, haar schoonbroer. In 1579 huwde zij met **Cornelis de Rekenare**. Bij de onderwerping van het calvinistische Gent door Farnese in 1584 verliet de Rekenare als geëngageerd calvinist de stad en liet Adriana Teypins hier achter. Het drukkersatelier werd in beslag genomen door de overheid vanwege de activiteiten van de Rekenare als stadsdrukker van het calvinistisch bewind. Uit deze confiscatie blijkt dat het hier ging om het drukkersatelier van wijlen Gislenus Manilius. Deze vaststelling en de biografieën van de Clerck en de Rekenare wijzen erop dat niet zij de drijvende kracht waren in het atelier, maar wel Adriana Teypins. De inbeslagname van de drukkerij betekende het einde van haar activiteiten als drukker (16).

Was het drukkersbedrijf in de zestiende eeuw een Zuidnederlandse, voornamelijk Antwerpse aangelegenheid, dan lag dit in de zeventiende en de achttiende eeuw volkomen anders. Het Noordnederlandse boekbedrijf was toen leidinggevend in Europa. De Veluwe en de Zaanstreek groeiden uit tot belangrijke centra van papierfabricage. Omstreeks 1730 telde de Zaanstreek niet minder dan 600 industriewindmolens. Ook ontstond in de Noordelijke Nederlanden een voorname letterindustrie en kwamen er verschillende firma's tot bloei. Voornamelijk de **Elseviers** dienen hier als belangrijke uitgever te worden vermeld (17). In de Zuidelijke Nederlanden

De eerste ikonografisch belangrijke weergave van Gent, gedrukt door Pieter De Keyser in 1524. Het panoramisch zicht is omgeven door de wapenschilden der voornaamste Gentse patriciërsfamilies. (gekleurde houtsnede uit de verzameling van de RUG, Kaartenkabinet R. 1572)

Gandavi
Ep officinula Godofredi Robl,

1 5 3 5

**Nicolai Bartholomaei Lochiensis
Christus Xylonicus, tragedie gedrukt
te Gent in 1534 door Godfried de Rode
(Godofredi Rodi). De titelpagina van
dit boek, het enig bewaard gebleven
exemplaar van deze Gentse drukker,
is verlicht met een prachtige houtsnede.**

**(uit: Bibliographie Gantoise door F.
Vanderhaeghen, Gent 1867)**

bleef Antwerpen weliswaar het voornaamste centrum, maar verwierven andere steden zoals Brussel, Leuven en Gent een groter gedeelte van de markt (18). Via de "Bibliographie Gantoise" van Ferdinand Vanderhaeghen zijn ons voor de zeventiende eeuw te Gent 1.400 edities bekend, in hoofdzaak religieuze en officiële drukken. Kenmerkend voor deze periode was de grote produktie van kleine, goedkope devotieboekjes in de volkstaal. Andere populaire religieuze drukken waren heiligenlevens, sermoenen, geestelijke toneelspelen en boekjes bestemd voor de leden van de broederschappen (19). Talrijk waren de Gentse drukkers in de zeventiende eeuw zeker niet. Een rekwest, dat in 1658 aan de Gentse schepenen van de keure gericht werd en de oprichting van een drukkersgilde tot doel had, werd slechts ondertekend door acht drukkers (20). Veel meer zullen er op dat ogenblik in de stad niet geweest zijn, vermits men er alle belang bij had een dergelijk voorstel zo eensgezind mogelijk aan de magistratuur te richten. In de achttiende eeuw groeide het aantal drukkers en hun produktie. Ferdinand Vanderhaeghen vermeldt in zijn "Bibliographie Gantoise" in totaal 38 drukkers en ca. 8.000 edities. Een tiental drukkers werd sedertdien nog bijgevonden (21). De industrietelling van 1738 vermeldt op dat ogenblik te Gent in totaal 9 drukkers, waarvan er 2 het beroep niet uitoefenden. Samen stelden zij 34 personen te werk. Ondanks de gestegen produktie betekende het drukkersbedrijf in Gent op economisch vlak dus niet bijzonder veel. Ter vergelijking volgende cijfers uit dezelfde industrietelling. Bij de schrijnwerkers werden 25 meesters en 54 knechten en leerlingen geteld, bij de brouwers respectievelijk 26 en 13, bij de olieslagers 24 en 25, bij de legatuurwerkers 13 en 530 (22). De Gentse produktie was louter bestemd voor de lokale markt en bestond voornamelijk uit almanakken, officiële drukken en devotieboekjes. Typografisch stonden de Zuidelijke Nederlanden onder sterke Franse invloed. Tot ca. 1740 werden onze streken trouwens overspoeld door Franse boeken. Ook de wettelijke beperkingen op de activiteiten van drukkers en boekhandelaars werkten nefast op de kwaliteit van de boekenproduktie. In de tweede helft van de achttiende eeuw onder keizerin Maria Theresia waaide een nieuwe economische wind doorheen de Zuidelijke Nederlanden. De vestiging van nieuwe nijverheden werd gestimuleerd en door het heffen van invoerrechten werd de binnenlandse produktie beschermd. Dit kwam onder meer het drukkersbedrijf ten

goede. Te Brussel werd een belangrijke lettergieterij en -snijderij opgericht, zodat men ook hiervoor niet meer zou afhankelijk van de invoer uit het buitenland (23). Te Gent ontwikkelde zich in deze periode een niet onbelangrijke papiernijverheid.

Enkele Gentse drukkers uit de zeventiende en de achttiende eeuw verdienen om hier vermeld te worden (24): **Jan van den Kerchove** (1614-1653); **Anna van den Steene** (1629-1643), woonachtig aan het Sint-Veerleplein en drukker van rechtskundige werken en ordonnanties; **François d'Ercle** (1671-1676), toezichter van de Gentse boekdrukkersgilde van 1659 tot 1663 en opnieuw van 1666 tot 1672 en voornamelijk actief als boekhandelaar; **Heyndrick Saetreuver** (1684-1705), knecht en opvolger van **Bauduwyn Manilius** (zie verder), toezichter van de Gentse boekdrukkersgilde van 1693 tot 1699; **Alexander Sersanders** (1619-1651) en zijn zoon **Anthone** (1652-1674); **Michiel Maes** (1671-1703), knecht van Bauduwyn Manilius, toezichter van de Gentse boekdrukkersgilde van 1678 tot 1684 en stadsdrukker van 1678 tot aan zijn dood in 1703; **Cornelis Meyer** (1705-1734) en zijn zoon **Jan-Thomas** (1737-1771); **Dominicus** (1713-1748) en **Frans van der Ween** (1713-1734), zonen van Maurice (1704-1715); de broers **Philippe Jean en Pierre Laurent Gimblet** (1767-1800), drukkers van de "Wegwijzer van de stad Gent" en tal van toneelwerken, romans en volksboeken; **Judocus Begyn** (1768-1807), knecht van **Petrus François de Goesin** (I) (zie verder) en **Jan Meyer**, stadsdrukker sinds 1775 en één van de belangrijkste Gentse drukkers in de tweede helft van de achttiende eeuw; **Charles Jacques Fernand** (1778-1827), vooral bekend als drukker van populaire volksliteratuur.

Over de Maniliussen, misschien het bekendste Gentse drukkersgeslacht in het ancien regime, was reeds sprake in de zestiende eeuw met belangrijke vertegenwoordigers zoals **Cornelius** en zijn zonen **Gislenus en Gualterus Manilius**.

De oudste zoon van Gualterus - Servaas Manilius - zette de drukkerij "de witte duyve" in de Brabantstraat verder. Servaas overleed in 1649 en werd in de drukkerij opgevolgd door zijn zoon Bauduwyn (Boudewijn) Manilius. Deze bekleedde het ambt van toezichter van de Gentse boekdrukkersgilde van 1659 tot 1663 en was gezworen stadsdrukker sinds 1654. Hij overleed in 1684. Zijn weduwe hertrouwde met Heyndrick Saetreuver, zijn leerling die ook zijn drukkerij overnam (25). Ghyselbrecht Mani-

lius, broer van Bauduwyn, opende in de periode 1663-1666 een boekhandel te Gent en was toezichter van de Gentse boekdrukkersgilde van 1672 tot 1678. Hij overleed in 1694. Zijn weduwe zette zijn drukkerij voort (26).

Een ander drukkersgeslacht te Gent was de familie **Graet. Gerlacus Graet** startte wellicht vóór 1634 met een drukkerij in de Burgstraat, "*den Enghe!*" geheten. In 1639 bekwam hij van de vorst het alleenrecht om te Gent almanakken te verkopen. Hij overleed in 1643. Zijn oudste zoon **Maximiliaen** nam de zaak over en bracht ze tot grote bloei. In 1667 richtte Maximiliaen Graet de eerste Gentse krant op, de "*Ghendtsche Posttydinghen*", in 1723 herdoopt tot "*Gazette van Ghendt*". Maximiliaen overleed in 1676. Zijn weduwe, **Jacoba de Somere**, zette de zaak verder tot aan haar dood in 1682. Haar kinderen namen de drukkerij over (27).

Belangrijke Gentse drukkers in de achttiende eeuw waren tenslotte nog **Pierre François de Goesin** (I) en zijn zoon (II) met dezelfde naam. De vader was afkomstig uit een Leuvens drukkersgeslacht en kwam zich omstreeks 1708 te Gent vestigen. Eerst werkte hij als knecht bij verschillende Gentse drukkers, om pas in 1716 een eigen drukkerij in te richten. Hij overleed in 1740. Vijf jaar later nam de zoon de drukkerij in de Veldstraat van zijn moeder over. Hij leidde het bedrijf tot aan zijn dood in 1787 (28).

De wetgeving op het drukkersbedrijf in het ancien regime (29)

Het drukkersbedrijf was het hele ancien regime door bijzonder strict gereguleerd. Zo strict zelfs dat de wetten en verordeningen nooit volledig uitgevoerd werden. De geestelijke en burgerlijke overheden wisten zich te beschermen tegen ongewenste publikaties. De snelle opgang van de reformatie in West-Europa tijdens de eerste decennia van de zestiende eeuw zorgde voor een eerste golf van ordonnanties die de reglementering van het drukkerswezen tot doel hadden. Men wou immers ten alle prijze vermijden dat men zich zou bedienen van theologische werken, pamfletten, gedrukte psalmen en liederen om de reformatorische ideeën te verspreiden. Het zou ons te ver leiden in te gaan op de talrijke ordonnanties die ter reglementering van het drukkersbedrijf in de Zuidelijke Nederlanden in het ancien regime uitgevaardigd werden. We beperken ons hierom tot enkele belangrijke verordeningen. De eerste met uitgebreide draagkracht op

dit terrein was het zgn. **edict van Worms** van 8 mei 1521 dat door **Karel V** uitgevaardigd werd. Hierin werd het uitgeven of verkopen van werken van Luther of religieuze drukken waarvoor geen toestemming werd verkregen van de kerkelijke overheid verboden. Deze boeken moesten openbaar verbrand worden en overtreders maakten zich schuldig aan majesteitsschennis. Vooral dit laatste was belangrijk, vermits dit de zwaarste overtreding was die men kon maken. Dit impliceerde dat de overtreders zeer zwaar gestraft konden worden. Door de ordonnantie van 14 oktober 1529 werd bovendien aan de drukkers de verplichting opgelegd voor elke druk een octrooi aan te vragen bij de wereldlijke overheid. Doorgaans was dit de Geheime Raad, één van de

Drukkersmerk van Gillis Manilius, 1559-1573.

Drukkersmerk van Hendrik Van den Keere, 1556-1567.

Drukkersmerk van Corneel De Rekenare, 1581-1584.

Drukkersmerk van Francis d'Ercele, 1671-1676.

(van boven naar onder)

Eens het verplicht werd dat drukkerijen zich via geveltekens kenbaar moesten maken, bleken de drukkersmerken sterk op de renaissance of barokke vormgeving van deze gevelstenen geïnspireerd.

(uit: Bibliographie Gantoise door F. Vanderhaeghen, Gent 1858 en 1860)

drie regeringsraden te Brussel belast met de juridische en institutionele problematiek. Steeds nieuwe verplichtingen werden opgelegd aan drukkers en boekhandelaars. De ordonnantie van 30 mei 1546 eiste van ieder van hen dat zij bij de regering een octrooi zouden aanvragen vooraleer als drukker-boekhandelaar te kunnen werken. Ondanks de strenge wetgeving werd de reformatie in de Nederlanden steeds sterker. Dit leidde dan weer tot nog strengere ordonnanties. Deze spiraal culmineerde in het edict van 29 april 1550 dat op alle overtredingen inzake ketterij - dus ook op het drukken en verspreiden van boeken en vlugschriften - de doodstraf plaatste.

Drukkersmerk van Maximilien Graet (1643-1676). Onder het uithangteken in den Engel was deze de belangrijkste Gentse drukkerij in de 17de eeuw.
(uit: Bibliographie Gantoise door F. Vanderhaeghen, Gent 1860)

De reglementering op het drukkersbedrijf werd steeds uitgebreider en verfijnder. De ordonnantie van 19 mei 1562 voorzag in de aanstelling van een prototypograaf belast met het toezicht op het naleven van de wetten door de Nederlandse drukkers en boekhandelaars. Pas in 1570 werd Christoffel Plantijn tot prototypograaf aangesteld. De algemene opstand maakte vanaf 1576 de facto een einde aan deze opdracht, die Plantijn overigens slechts node had aanvaard en uitvoerde. De ordonnantie van 19 mei 1570 hernieuwde de bestaande beperkingen en reglementen en die van 21 november 1573 introduceerde de wettelijke deponering in de Nederlanden.

De ordonnantie van 11 maart 1616 betekende een eerste eindpunt in deze juridische evolutie. Op enkele aanvullingen na bleef zij gedurende ca. 150 jaar de basis vormen van de reglementering van het drukkersbedrijf. In deze wet werd bepaald dat elke drukker of boekhandelaar bij octrooi de toelating moest bekomen van de Geheime Raad - in Brabant van de Raad van Brabant - tot het uitoefenen van zijn ambt en bovendien een eed moest zweren op het trouw naleven van deze ordonnantie.

Vooraleer men tot het ambacht zou worden toegelaten, moest men eerst in de leer geweest zijn bij een beëdigd drukker of boekhandelaar, een goed katholiek zijn en van behoorlijk gedrag. Zowel de bisschop als de magistraat moesten in dit verband een positief advies uitgebracht hebben. Voorts mocht niets gedrukt worden vooraleer het goedbevonden werd door de "visitateurs" aangesteld door de regering en de plaatselijke bisschop. Ordonnanties en veilingscatalogi werden van dit onderzoek vrijgesteld. Voor het drukken en uitgeven van belangrijke boeken en traktaten moest zelfs een bijzonder octrooi bekomen worden van de Geheime Raad.

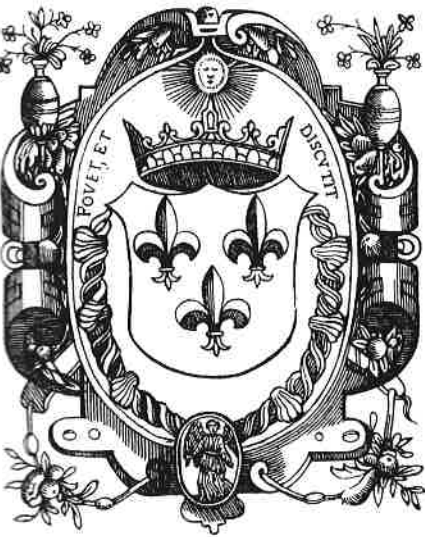
Ook mocht men geen boeken in het buitenland laten drukken, alvorens onderzocht te hebben of dit niet in eigen land gebeuren kon. Op het eerste of het laatste blad van elk boek dienden verplicht de "acte van visitatie ende privilege", de naam van de drukker, de kostprijs en de plaats van drukken te worden vermeld. De "visitateurs" verkregen het recht om alle boekhandels en drukkerijen te onderzoeken op zoek naar verboden boeken. De invoer van boeken moest signaleerd worden aan de "visitateurs" alvorens tot verkoop kon worden overgegaan. Enkel boekhandelaars en drukkers mochten boeken verkopen, dus marktkramers en gelegenhedenverkopers

niet. Tenslotte moest aan elke boekenwinkel of drukkerij een herkenningsteken opgehangen worden (30).

De belangrijkste ordonnantie ter reglementering van het drukkersbedrijf in de achttiende eeuw was die van 25 juni 1729. Hierin werd de bestaande wetgeving bekrachtigd en aangevuld met een verplicht onderzoek van de boeken die te koop aangeboden werden tijdens jaarmarkten en op veilingen. Onder de Oostenrijkse bewindhebbers werd geheel in de geest van de verlichting het impact van de kerkelijke overheid op de censuur beperkt ten voordele van de wereldlijke overheid. Onder keizer Jozef II werden de beperkingen op het boekbedrijf veel minder streng. Wetenschappelijke werken werden van een voorafgaand onderzoek vrijgesteld. Onder het Frans bewind (1794-1814) heerste er aanvankelijk vrijheid van pers, geheel in overeenstemming met het basisprincipe van de "liberté" die hoog in het vaandel stond. Onder Napoleon werd de drukpers echter opnieuw aan banden gelegd. In de *Code Pénal* die vanaf 1 januari 1811 in de Zuidelijke Nederlanden rechtsgeldig verklaard werd, werd het aanzetten tot misdaden, oproer of samenzweringen door middel van drukwerk strafbaar gemaakt. Bovendien werd op 5 februari 1810 een bijzondere wet op de drukkerij en de boekhandel uitgevaardigd. Hierbij werd een "Direction de l'Imprimerie et de la Librairie" opgericht om orde op zaken te stellen. Het aantal drukkers werd beperkt per departement en nieuwelingen konden slechts toegelaten worden wanneer er plaatsen vacant waren in het contingent. Verder werd vooral de procedure vastgelegd van welke de "Direction de l'Imprimerie et de la Librairie" toezicht kon houden op het boekbedrijf en welke precies de mogelijke overtredingen en straffen waren. De grondwet van het Verenigd Koninkrijk (1815) verklaarde de drukpers vrij voor iedereen, met dien verstande dat elkeen verantwoordelijk bleef voor hetgeen hij schreef, drukte of uitgaf tegenover de rechten van de maatschappij en de individuele personen. Dit liberale grondbeginsel van de vrijheid van pers werd tenslotte in 1831 opgenomen in de Belgische grondwet.

De Sint-Augustinusgilde te Gent

Te Antwerpen hadden de drukkers en de boekhandelaars zich reeds in de zestiende eeuw in de Sint-Lucasgilde verenigd. Te Gent kwam de boekdrukkersgilde pas in het midden van de zeventiende eeuw tot stand. Op 10 maart 1658 richtten de

Copie.

**Bede Aenden Coninck door de Gentse
boekdruckers Boudewijn Manilius en
Francis d'Ercle ter toepassing van het
plakkaet van 20 februari 1616 op de
verkoop van boeken.
(verzameling Stadsarchief Gent)**

Avis de ceux du
Conseil Flandres,
Fait à Bruxelles
le 14. de Janvier
1661.

Signé
Rouart.

Veu l'Advis la Ma-
jesté declare que
les termes du Plac-
cart cy mentionné
sont clairs & s'ex-
tendent generalemēt
à toutes Personnes,
tant estrangers
qu'autres, leur or-
donnant de se regler
& conformer preci-
sément selon ce.

Fait à Bruxelles
le 8. de Mars.
1661.

Paraphé
C. H. V.

Signé
de Gorrignies.

AENDEN CONINCK.

Erthoonen oodtmoedelijck *Bauduyn
Manilius* ende *Franchois d'Ercle* als Ghesworenen
vande *Boeck-vercoopers* ende *Vry-druckers* deser
Stede van **GHENDT**: Dat by den Placcaeten
vanden Iaere 1546. leste van *Wedemaendt*:
Staende inden ouden *Placcaet-boeck* fol. 140.

Midtsgaders de gone vanden 29. *Iannarij* 1610. ende 20. *Fe-
bruarij* 1616. beede inden nieuwen *Placcaet-boeck* fol. 18. ende
19. Icherpelijk verboden is: *Dat niemandt in dese Landen ontfan-
ghen en gheadmitteert en zal worden tot het vercoopen ofte distribuēren van
eenighe Boecken t'sy oude ofte nieuwe, noch van ghelijcken eenighe Beel-
den, Refereynen, Baladen, Almanacken ofte andere diergbelijcke dinghen,
in Druck ofte Prent zijnde, ten sy volghens het tweede Article vande
voorsejde Placcaeten 1616. Dat hy alvooren gheleert hebbe de Konste
maniere ende Practique van Boecken te Drucken en te Ver-
coopen, ende t'ghone dies daer-aen kleeft by eenighe in Eedt
zijnde ende dat hy daer-toe bequaem bevonden sy gheweest
by behoorelijcke Examinatie van Gheestelijcke en Wereldtsche
Commissarissen, ende dat op Boete ja Bannissement ende Lijf-
straffe, daer-toe uwe Majesteit is ghedreven gheweest tot be-
scherminghe van het Roomsche Catholijck Ghelooue ende Religie:
Midtsgaders wederhaudynghen ende uytroeyinghe van alle Ket-
tereyen ende quade seden: Alle welcke *Placcaeten* oock om haere
ghewichticheit en importantie occuperen d'eerste Plaetse ende
Rubricque vande ghemelde *Placcaet-boecken*, ende niet jeghen-
staende dat zyne Majesteit altijd daer-in met grooten juer en
voorsichticheit voorsien heeft om alle abuysen ende kettereyen
uyt te roeyen, als den rechten arm van ons Heylijck Roomsche Ca-
tholijck Ghelooue zoo zijn de abuysen wederom zoo verre in ghe-
cropsen, dat hun niet alleen alderhande Craemers ende Landt-
loopers verstuuten om Boecken, Almanacken, onstichtelijcke
Liedekens met schandaleuse Beelden int heymelijcke ende open-
baer te vercoopen, nemaer oock alderhande Winckeliers,
Spelle-maeckers, Maellieniers, Meerfeniers, Hoedt-stoffeerders,
Schau-vaghers, School-meesters, ende meer andere onghe-
eecte*

PLACCAET

Van heur-ieder Hoogheden,
jeghens d'Excellen ende Diforden, die ge-
committeert worden in 't Drucken, vercoo-
pen, ende in-brenghen binnen den Lande
van herrewaerts-ouer, van verscheyden Boec-
ken, Refereynen ende Beelden. Gheghen
te Brussel den 20. Februarij 1616.

Publiceert den eersten Julij 1645.

*Signé par le Conseil
Municipal de la Ville de
Ghent le 14. de Mars
1661.
Francis d'Ercle
Boudewijn Manilius
Schasbrouck Carlier*

TE GHENDT:

By Ian vanden Kerchoue, ghesworen Boeck-ver-
koopert, wonende op d'Hoogh-poorte.

Anno 1645.

Met Gratis ende Priuilegie.

Gentse drukkers-boekhandelaars Alexander en Anthone Sersanders, Maximiliaen Graet, Bauduwyn Manilius, Arnoult van Gheluwte, Frans d'Ercle en Michiel Potvliet een rekwest aan de schepenen van de keure, waarin gewezen werd op de dagelijkse verkoop te Gent van niet toegelaten boeken en ander drukwerk door markt-kramers. Dit was zoals reeds vermeld uitdrukkelijk verboden. Daarom werd gevraagd dat onder de Gentse drukkers-boekhandelaars twee toezichters aangesteld

zouden worden, welke zouden kunnen ageren volgens het ingesloten reglement. Dit blijkt bij nader toezicht meer te zijn dan alleen maar een opsomming van de voorgestelde bevoegdheden van de toezichters. Het is een voorstel tot oprichtingsreglement van een boekdruckers-gilde te Gent met de H. Augustinus als patroon. Weliswaar werd aan de bevoegdheden van de toezichters ruime aandacht besteed. Vooreerst werd voorgesteld dat de twee toezichters door de schepenen van de

**Placcaet van 20 februari 1616 op het
drukken en verkopen van boeken.
(verzameling Stadsarchief Gent)**

keure gekozen zouden worden uit de vier kandidaten die hen door de drukkers-boekhandelaars voorgesteld werden. Om de twee jaar zouden nieuwe toezichters aangesteld worden en zouden de aftredende hun rekening aan de schepenen moeten voorleggen. Het zou hen toegestaan zijn in het gezelschap van een afgevaardigde van de magistraat alle Gentse drukkerijen en boekenwinkels en ook alle andere winkels te onderzoeken op de aanwezigheid van verboden drukwerk. Wie een nieuwe drukkerij of boekhandel te Gent opende zou voorafgaand 20 s. gr. Vlaams moeten betalen aan de toezichters. Van elke knecht die men in dienst nam, moest de naam aan hen doorgegeven worden. Veilingen te Gent zouden vooraf aan de toezichters gemeld moeten worden, zodat zij alle drukkers-boekhandelaars hiervan op de hoogte konden stellen. Als patroon van de Gilde werd de H. Augustinus voorgesteld. De leden van de Gilde zouden op regelmatige tijdstippen missen moeten bijwonen, o.m. op de feestdag van de patroonheilige en bij de begrafenis van een collega. Ook zouden zij eventuele processen mee dienen te bekostigen, alsook het in dienst houden van een knaap voor de toezichters (jaarloon : 20 s. gr. Vlaams) en

Hiermee was de **Gentse boekdrukkersgilde** een feit. Opvallend hierbij was de belangrijke rol die aan de toezichters toebedeeld werd. Zij dienden orde op zaken te stellen in het Gentse boekbedrijf. Uit hun rekeningen die bewaard bleven voor de periode 1659-1699 (32), en uit de talrijke procesbundels die de toezichters nalieten, blijkt duidelijk dat hun belangrijkste opdracht erin bestond de Gentse markt te beschermen tegen indringers, m.a.w. er scrupuleus zorg voor te dragen dat alleen de erkende Gentse drukkers-boekhandelaars hier actief konden zijn. Enkele voorbeelden. In 1661 drongen de toezichters **Bauduwyn Manilius** en **Frans d'Ercle** er bij de Gentse schepenen op aan dat de ordonnantie op het boekbedrijf strict nageleefd zouden worden, meer bepaald wat betrefte de illegale verkoop van drukken door markttramers en anderen. Het resultaat hiervan was dat het plakkaat van 1616 opnieuw gepubliceerd werd. In een rekwist van 12 december 1661 verzochten de Gentse schoolmeesters aan de Geheime Raad hen toe te staan schoolboeken te mogen verkopen aan hun leerlingen. De toezichters van de drukkers-boekhandelaars protesteerden hier hevig tegen. De uiteindelijke uitspraak van de Geheime Raad is ons onbekend, maar

Drukkersoctrooi afgeleverd aan Heyndrick Saetruver op 20 oktober 1684 voor zijn vestiging te Gent. (verzameling Stadsarchief Gent)

zouden zij verplicht zijn te verschijnen telkens de toezichters hierom zouden vragen. Dit reglement werd goedgekeurd door de Gentse schepenen van de keure op 30 maart 1658 met uitzondering van één artikel, dat voorzag in de openbare verbranding van de in beslag genomen verboden boeken of de toekenning ervan aan de bisschop. Dit wijst erop dat de kerkelijke overheid in de zeventiende eeuw reeds veel minder greep had op de censuur dan honderd jaar tevoren (31).

het advies van de Gentse schepenen was alvast negatief. Uit dit dossier blijkt bovendien dat eerder een proces met de oudkleerverkopers over een gelijkaardig geschil voor de Raad van Vlaanderen en in beroep voor de Grote Raad van Mechelen uitgesproken was in het voordeel van de drukkers-boekhandelaars (33).

Bij de uitoefening van hun controle-taak maakten de toezichters gebruik van stromannen om het nodige be-

wijsmateriaal te verzamelen. In de rekening van Bauduwyn Manilius en Frans d'Ercle voor de periode 1659-1663 lezen we het volgende: "*betaelt an diversche persoonen in tgaen coopen van boecken, bilden, almanachen ten huysen en(de) wyncfels van diversche onvrye persoonen breeder ghementionneert by den billette van specificatie danof zynde, de somme van 2 lb. 5 s. 2 d.gr.*" (34). Opvallend is ook dat de toezichters langer in functie bleven dan de vooropgestelde twee jaar. Ter illustratie hiervan een overzicht van de namen van de toezichters waarvan de rekeningen bewaard bleven en de periode dat zij actief waren (35):

1659-1663: **Bauduwyn Manilius** en **Frans d'Ercle**.

1663-1666: **Anthone Sersanders** en **Arnaut van Gheluwe**.

1666-1672: **Pieter Denys** en **Frans d'Ercle**.

1672-1678: **Anthone Sersanders** en **Ghyselbrecht Manilius**.

1678-1684: **Pieter Sersanders** en **Michiel Maes**.

1684-1688: **Jan Danckaert** en **Maurice van der Ween**.

1688-1693: **Joannes de Dryvere** en **Jacobus Sersanders**.

1693-1699: **Heyndrick Saetreuver** en **Anthone Sevensi**.

Tenslotte nog één vaststelling in dit verband. De **Sint-Augustinusgilde** groepeerde drukkers, boekhandelaars en -binders. Het hele ancien regime door werden deze beroepen te Gent door dezelfde personen gecombineerd, dit in tegenstelling tot de specialisatie die kenmerkend was voor het boedbedrijf in de grote centra.

De Gentse drukkers en hun drukkerijen in de negentiende eeuw

In de negentiende eeuw nam het aantal drukkers te Gent verder toe. De "Wegwijzer van de stad Gent" levert ons de volgende informatie over het aantal drukkers-boekhandelaars te Gent:

1770: 5

1782: 12

1790: 14

1800: 15

En voor de eigenlijke negentiende eeuw krijgen we de volgende cijfers uit dezelfde Wegwijzer over het aantal drukkers:

1810: 14

1820: 15

1830: 19

1840: 17

1850: 29

1860: 31

1870: 29

1880: 30

1890: 47

1900: 55

1910: 74

1920: 69

Gezien de evolutie van het aantal drukkers mag logischerwijze verondersteld worden dat de boekenproductie in deze periode sterk toegenomen is. Preciese gegevens hierover zijn niet beschikbaar. De "*Bibliographie Gantoise*" van Ferdinand Vanderhaeghen eindigt immers rond 1860 en verder systematisch studiewerk werd sindsdien niet verricht. Verschillende factoren lagen aan de basis van de expansie van het Gentse drukkersbedrijf in de negentiende eeuw. Eerst en vooral was er de universiteit die te Gent in 1816 opgericht werd. Hierdoor kregen de Gentse drukkers de gelegenheid tal van wetenschappelijke publikaties en handboeken af te leveren. Daarnaast kende Gent in de negentiende eeuw een belangrijke aangroei van wetenschappelijke, pseudo-wetenschappelijke en culturele verenigingen, elk met een eigen tijdschrift.

Een derde factor in de ontwikkeling was de opkomst van de leescultus. Het analfabetisme nam geleidelijk af en de eerste bibliotheken kwamen tot stand. Ook het opheffen van de censuur en het octrooisysteem hadden een positieve invloed op de expansie van het drukkerswezen in de negentiende eeuw (36). Bovendien kenden nieuwe vormen van drukwerk een steile opgang, zoals bijvoorbeeld het publicitair drukwerk en gelegenheidsdrukken zoals doodprentjes, doodsbriefjes, menu's enz. Nationaal steeg de tewerkstelling in de sector papierdrukkerij - uitgeverij van ca. 6.000 personen in 1846 naar ca. 24.000 personen in 1896 (37).

Van niet te onderschatten belang voor het drukkerswezen in de negentiende eeuw was ook de opkomst van de dagbladen. In het ancien regime was het uitgeven van een berichtenblad in elke stad het privilege van één drukker. Dit werd trouwens bij octrooi vastgelegd. En dat het uitgeven van een dagblad in die periode een lucratieve zaak was waarin elke drukker graag investeerde, wordt door het volgende gegeven bevestigd.

In 1761 betaalde de Gentse drukker **Jan Thomas Meyer** de ronde som van 8.000 gulden aan de centale overheid voor het privilege van de "*Gazette van Ghendt*" (38). Vanaf de Franse periode werd het monopolie van de "*Gazette van Ghendt*" doorbroken. Het is opvallend dat in de negentiende eeuw de dagbladen vaak nog door de drukkers zelf uitgegeven werden: **Guillaume de Buscher** met verschillende bladen w.o. de "*Gendschen Mercurius*", **Bernard Poelman** met de katholieke "*Courrier de Flandre*", de familie **Vanderhaeghen** met de "*Gazette van Gend*", **Louis De Busscher** met

Eén der eerste nummers van de oudste Gentse (en Vlaamse!) krant, de Ghendtsche Post-Tydinghen, gedrukt bij Maximiliaen Graet bij octrooi bekomen in 1666.

(uit: Bibliographie Gantoise door F. Vanderhaeghen, Gent 1867)

GHENDTSCH E POST-TYDINGHEN

Donderdagh den 8. September 1667.

N. 69.

SPAGNIEN.

Madrid 13. August. Onse Ministers sijn particulierlyck ghecoupeert om by een te vergaderen groote Sommen van Penningen, tot onderhoudt vanden Oorlogh die wy sijn hebbende met Vranckryck: daer van met desen ordinairen Post van Spagnien Syne Excellentie den Marquis de Castelfrigo voor 70. duysent Croonen Remisen ghesonden sijn; en worden binnen Madrid noch 2. Millioenen ghecontracteert. Op alle de Peerden en Koetsen is heel Spanien door eenen Tax ghesfelt, om alsoo te beter Gelt-middelen op te brenghen. Soo de Fransche gheen voordere Progressen en doen, hopen wy het toecommende Jaer wat beter in Postuer te wesen, om de selve te conuen refisteren; Daerentusschen laet men hier niet naer eenighe middelen te soecken; op dat alles mochte by geleyt worden. Den Hertogh van Veraguas heeft ordre ghekreghen, om hem, met sijne Vloete in Zee te begheven. Dese dagen heeft den Grave van Castrillio permiffie ghevraecht; vande Coninghinne Regente, om af-stant te moghen doen van sijn Presidentschap van Castilien, overmits sijnen grooten Ouderdom, ende indispositie; maer het selve is hem niet gheconsenteert, alsoo in dese Coniunctie van tijt, met sijnen Raet daer noch wilt dienen. Van Cadix der de Schepen des Los Afogues seer naer by waren, Godt geve dat in behouden Haven moghen commen.

ITALIEN.

Genua 6 dito. Het schijnt dat de Hostilstepten op de Middellantsche Zee oock beginnen; alsoo de Fransche Gallen / een Schip van Majorque ghesonden hebben / gheladen met Olie. Die van desen Staet hebben een Gallen aenden Cardinael van Vendosme toe ghesonden om hem naer Marsellen te Transporteren. Den Hertogh van Corsica / ober eenighen tijt van Finael of gebaeren met eenighe Gallen met Soldaten / is tot Barcellona gheluckelijck ghearriveert. Van Napels: dat den Oorlogh teghen de Fransche aldaer ghepubliceert mas / en door Oude van het Hof van Spagnien / is oock absolut verboden alle Correspondentie ende Communicatie met de Fransche. Van Milanen dat den Gouverneur geroelbeert heeft naer Napels te senden den Veldmeester Foffain om te ontfanghen de Somme van 150. duysent Croonen / en 40. duysent ter maandt die den Dierop aldaer ghedurende den reghelwoordighen toestant / volghens de Oude van Madrid ghetomen / sal moeten op brenghen: Ende om het Krychs-Daich te meerder te doen aen wassen / heeft men niet alleen Inghetroepen / die door desen den Staet ghedient hebben / maer oock alle de Banditen / indien sy maer Arcoy met haer party konnen maken. Daer is oock een Ghebodt van weghen de Magistraet tot ghepubliceert / niet het welke den tijt van zene Waendt ghesfelt is / aen alle die Leenen hebben onder desen Staet; en den Eedt van ghetrauwigherdt te doen aenden Nieuwen Coninck Carol den tweeden / op peve van Confiscatie van alle haere Leenen. Den Hertogh van Sabopen continueert dooyt te gaen in het versterken van Perfell, en alsoo hy oock d'andere Frontier-plaetsen

heeft verstercht / gheeft occasie om te buyten en ghelooften / ofte wel niet Vranckryck mochte Corresponderen. De Cononeiten Brantano Bozomeo / ende Daniel Alt hebben Oude ghekreghen om 200. Peerden / en twee Regimenten Lombardiers / te leyten / neffens noch 6. Compagnien / om desen Staet te helpen beschermen. De plaetsen Alcantara / Valenza ende Bobarra sijn met nieuwe besettinghen verstercht; en sullen ettelijche Compagnien en te woert ende te Peerde naer Alexandrien gheseycht woerden. Van Roomen: dat de Hertogh van Chaunes / Syne Hepticheyt heeft gheveest de handen kuffen in't Paleys Curmael / die niet alle beleefstheyt ontfangen is gheweest / en van dit Hepticheyt vertert met dierfche Debore Presenten / ende een Superbe Collatie. Den Hertogh van Chaunes Extraordinaire Ambassadeur van Vranckryck / heeft spienidelijck ghetraecteert de Heben van den Paus. Den Spaenschen Ambassadeur maecht hem oock ghereet om van ghelijken te doen / dat soo langhe wt ghesfelt is / om occasie te winnen / dat magnificque te doen: als hy d'ander tot noch toe is gheschut. Den Ambassadeur van Vranckryck heeft in eene Audientie by den Paus overgheliebert eenen Bries van zynen Koninc / waer in Syne Majesteit boben een Congratulatie ober syne Promotie / Syne Hepticheyt is bedankende / weghens syne aengheboden Mediatie / rakende het Diferent met Spagnien. Den Paus heeft de 50. duysent Croonen / die hy aen de Republicque van Venetien bereekt heeft, aenstonts doen tellen: en op nieuws gheordonneert / tot welbaeren van't Gheuepente / een byje Commercie in alle de Landen vanden Kerckelijcken Staet / met coment aen alle de Inwoonders van hunne Goederen te verkoopen / sonder gheobligiert te sijn eenighe Rechten te betalen / tot beter directie van welke / hy eene Congregatie van 12. Cardenalen ende 4. Priaten heeft inghesfelt. Een groote Abde / door den Cardinael Barbarino / aen Syne Hepticheyt ghepresenteert sijnde / om die te gheben aenden Abt Rosvignost / heeft den selven daer dooreliefdelijck bedankt; en inde plaetsen een Bulle doen expedieren / waer by de selve Abde ghegheden wiert aen een vande Heben banden boozdoemden Cardinael Barbarino / continuerende alsoo in sijn noyt vol-prefen beleefstheyt. Van Venetien; dat aldaer Brieven gearriveert waeren van Constantinopelen / meldende het groot misnoeghen / dat het Ottomanische Hoff is hebbende op den grooten Dier / de wijl hy met soo grooten Marche door Candia tot noch toe niet wt gherecht heeft / en oock al ober de 10. duysent Mannen daer doorelozen hadde.

DUYTSLANDT, POLEN.

Weenen 20. August. Den Baron van Windifgrats is van weghen Syne Keyserlijcke Majesteit ghesonden naer het Hoff van Zweden, om aldaer eenighe Saken van groote Importantie te negotieren. Gisteren quam hier Tydinghe, dat de 50. duysent Florinen naer Tyrol ghesonden tot betalinghe vande Soldaten, onder wegh aenghetast sijn gheweest, door eenen Graef Conzia met noch ses andere Perfoonen, daer van een Kasken met 8400 Florinen wech ghesonden hadden: dan wierden vande Lantlieden vervolght en 5. vande selve by

de kop ghevat De Regimenten van Keyserstein, Porta ende Leslé, onder den Marquis van Baden, ordre ontfanghen hebbende om op 't spoedighste naer de Nederlanden te vertrecken, sijn voor wat tijdt opgehouden, om de selve noch meer te verstercken. Van Regensburgh: Dat aldaer wederom voorghelesgen was, om een Vranckrijck te schrijven, van de Wapenen neer te legghen, en tot een Accommodement met Spagnien te induceren; en is het Werck soo verre ghebracht; dat de meeste Rijckstanden daer toe gheedisponeert sijn; hoe wel het sijnijnt Keur-Mentz dat niet verstaen te willen. Van Danzich: 't dedert dat den Generael der Polonnoyfen ghedurich doende is in't vervolghen der Tartaren, en hebben wy gheen andere Tydinghe ghehadt, als alleenlijck dat men hoopt geen minder Advantagie te sullen hebben; 'op de reste van de Barbaren, als hy in't eerste ghehadt heett op een considerabel Partye; wefende van intentie te prevenireren hun dessein dat sy sijn hebbende om hun te voeghen by een groot Corps van eene Armée, dat men seght aen't marcheren te sijn, tot hunne Assistentie, alwaer den Grooten Champeffens den Sultan Galga ten hoofde soude wesen. De Ghereformeerde Inwoonders vande Stadt Thoren seer qualijck te vreden sijnde, van datmen aende Romische Catholijcke heeft toeghestaen de inruyminge vande Kercke van S. Iacob, om hare publicque Liturgien te doen; hebben haer daer over beclaeght op den Rijcxdagh, meynende eenigh faveur te genieten; maer dese Affairen by der handt genomen sijnde, sijn door de Vergaderinghe niet alleene gcondemneert gheweelt te cederen, aende Romische; de vooroemde Kercke die ly beruiteden; maer gock te quitteren de possessie van Onse Lieve Vrouwe Kerck; tot hun groot misnoeghen. Den Grave van Wallenstyn Ambassadeur extraordinair vanden Keyser by zyne Majesteit van Polen; hebbende verricht sijne Negotiatie, ende verscheyde-mael Audientie ghehadt, prepareert sich om haest te vertrecken.

ENGHELANDT.

Londen 29. Ougit. 't Sedert dat de Hollanders ghemantqueert hebben in hunne Entreprisen op de Haven van Pop / sijn zy veretrocken De contrarie Winden ende Tempeesten onlanghs op Zee ontsaen / sijn voorsake gheveest van verschepe ongelucken aen vele Coopvaerdyschepen. Een Dins van 306. Last / is tot Hull op ghebracht, genaemt S. Pieter van Bajone / een kercke van Dersifort heeft haer gock meester gemaecht van een Hollants Schip; waerende met Provijie naer de Doot.

VFRANCRYCK.

Paris 2. September. De Heeren van't Parlement hebben Ghe deputerde ghedenomeert; om sijne Majesteit op de Fronzieren te ghemantmentieren; ober het beroderen vande Stadt Kyffel; en worden alle Preparatien ghemaecht in de Stadt; om den Intre banden Coninck teyen sijn wedercomste vande Campagnie; diemen binnen coize daghen hier verwacht. Hier loopt een ghetuchte van dat Spagnien met Portugael soude in Accord sijn. Doch dat het Houtelijck vande Susser vanden Keyser met den Coninck van Zweden; door seler ghesloren is; en dat dito Coninck ten dienste van sijne Keyserlijke Majesteit 10. dupsent Mannen sal onderhouden. In het Beleggh van Kyffel sijn veel v. cr. anen van Conditie ghebleben ende

ghegheest; onder andere den Cheballier d'Affignat wefende grooten Ingeniaris / de Heere de Babouin Briformet ende Lobisson / Lieutenanten vande Barden / den Cheballier Bagalotti / me. 110. ; neet andere; sijn ghebleben ende de Prinze van Carrouet / den Marquis de Bourbonne / den Gra. de de Tonne-charante / den Duc de Chebzeuse en veel andere ghegheest De Maere loopt hier dat ons Legher noch een Beleggh van Impozantie booz; 't schepden vande Campagnie sal aennemen.

NEDERLANDEN.

's Gravenhage den 4. September. Men verstaet by haer Hoogh Mog. gheschreven is aen alle de Collegien ter Admiraliteit, dat, al-hoe-wel door de gemaecte Vrede met den Coninck van Groot Britagne, van sels comen te cesserem alle de Placcaten vanden Iare 1665. tot oorfsake vanden Oorlogh gedaen; ten ander tegen het uytloopen vande Coopvaerdyschepen, groote en kleyne Visschery, &c. haer Ed: Mog: nochtans d'Ingetetenen deser Landen daer van by Biljetten wilden waerschuwen; ende hun toelaten even op den selven voet als voor den Oorlogh is ghes. hier, wederom te mogen gaen visschen; te navigeren; te handelen ende te trafiqueren; een ieder naer sijn gelegentheyt; men verstaet, dat den Heer van Beuninghen door een Jacht of een Fregat van Calis uyt Vranckrijck sal afghehaelt worden. Voorleden Donderdagh Avondt is hier gekomen den Franschen Ambassadeur Monsieur d'Elstrades. Hier werden vele Patenten vervaardicht voor Compagnien, tot versterkinge der Guarnisoenen van Sluys in Vlaenderen ende omlyghende Forten, als mede Hullt, 'das van Gent, en ander Plaetsen daer ontrent. Van Breda heestmen dat de respectie Ministers overmorgen van daer sullen vanden anderen scheyden; in voeghen haer Hoogh Mog: Plenipotentiarissen Morghen of uytterlijck overmorgen hier werden ghewacht; maer de Engelische Ambassadeurs gaen na Zeelant, alwaer af sullen wachten 2. Fregatten uyt Engellant, om haer derrewaerts te voeren; waer over by haer excellentien kergisteren een Expressie na Londen is ghesonden.

's Graven-Haghe 4. September. De Heeren haer Hoogh Mog: Plenipotentiarissen werden teghen den aenstaenden Maendaghs van Breda hier verwacht; ten welken eynde twee Staten Jachten dertwaerts sijn ghesonden / om haer Ed: Mog: van daer af te halen ende herwaerts te voeren. Driert Zee heestmen; dat de Tydinghe vande Breda inde Doot vanden Heer de Ruyter was gekomen; nedens het aenschijdens vanden Staet / daer by den Heere Ruywaert van Putten herwaert ontboven wert / werdeude mid: sdien sijn Ed: alle daghen hier ghewacht; met ditto Doot; hoe wel ghemeen wert / de heestste Schepen daer van noch Zee sullen blijven houden / ghelijck die van't E. quadre vanden Heer van Ghert; mede sullen doen. De Heeren Gecommitteerde der Disschetje sijn weder heretrocken.

Ghendt 7. dito. Het Fransche Legher licht noch wy en sijn; inerde ontrent Derse / sy hebben een renformement van eenige Dupsent Infanterie ghekreghen / ende een Generale Monsieuringhe ghesaen / comen dichtwils met stercke parpen tot by dese Stadt / het schijnt sy preparatie maken om te decamperen; wat sy voornemen sullen / moet de tyt openbaeren.

Ghedwacht te Ghendt by Maximiliaen Graet inde Bredelstreegh inden Enghel. .667.

Met Ocfroy van Syne Conincklijke Majesteit.

Vidit I. G. L. C.

het "Volksblad", het eerste centenblad in België, en andere. Geleidelijk kwamen de dagbladen meer en meer onder de controle van de maatschappelijke strekkingen (39).

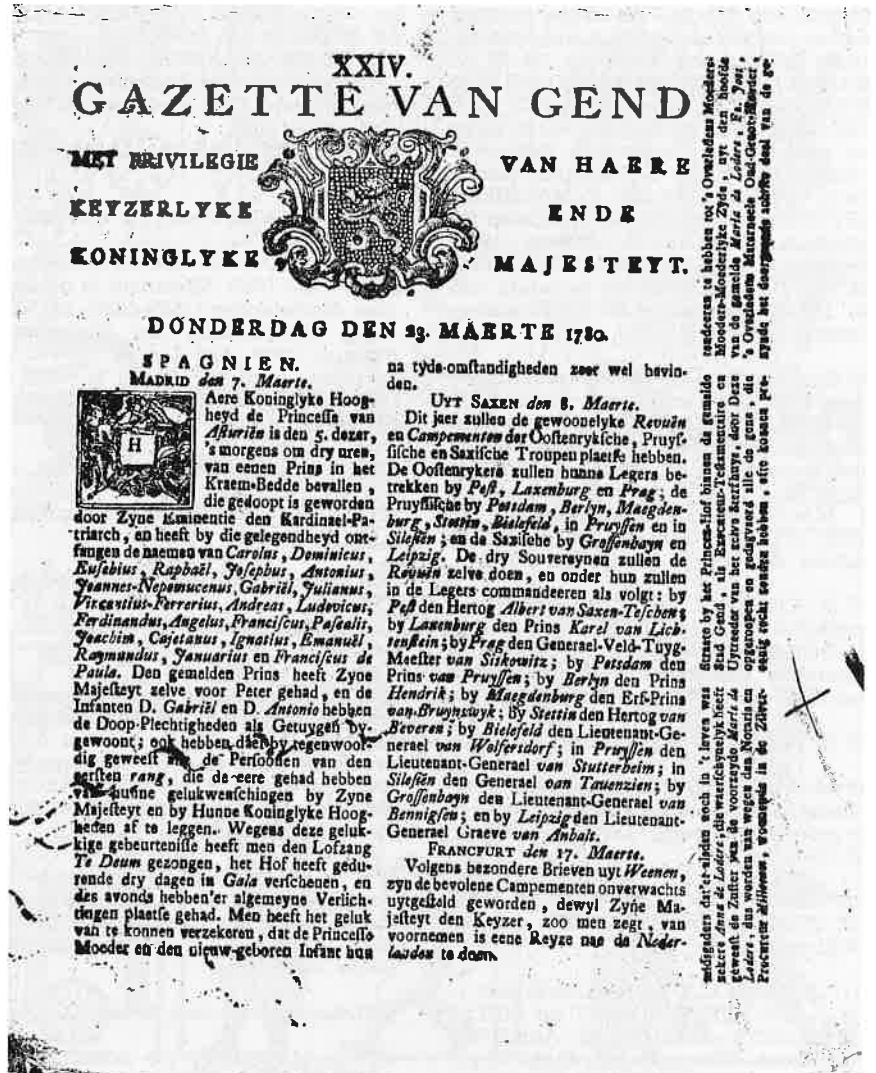
Als belangrijke drukkers en drukkerijen te Gent kunnen voor de negentiende eeuw vermeld worden (40): **Petrus François de Goesin** (III), zoon en kleinzoon van de reeds eerder vermelde drukkers met dezelfde naam, leidde van 1787 tot 1831 één van de belangrijkste Gentse drukkerijen, nl. P.F. **de Goesin-Verhaeghe** in de Hoogpoort; **André Benot Steven** en zijn zoon met dezelfde naam waren als drukkers politiek geëngageerd via opiniedagbladen zoals o.m. de "*Vaderlandsche Gazette van Gend*", een republikeins nieuwsblad onder het Frans bewind en het liberale "*Journal de Gand*" kort vóór 1830; **François Jacques Bogaert**; **Ange Ignace vander Schelden**, gewezen knecht van Judocus Begyn; **Joseph Bernard Poelman**, zoon van Bernard; **Désiré-Jean Vanderhaeghen**, grondlegger van de voornaam-

ste Gentse drukkersfamilie in de negentiende eeuw met drukkerij in de Veldstraat, en zijn zoon Eugène, beide drukkers van de "*Gazette van Gend*"; **Charles Siffer** en zijn zoon **Alfons**; **Guillaume de Busscher**, een Bruggeling die in 1815 naar Gent uitgeweken was vanwege collaboratie met de Franse overheid te Brugge, verbaasde op de nijverheidstentoonstelling te Gent in 1820 met zijn vooruitstrevende uitrusting; **Louis de Busscher**, zoon van Guillaume; **Charles Annot**, opvolger van Louis de Busscher en eigenaar van de bekende drukkerij **Annot-Braeckman** op de Korenmarkt; **Hippolyte Annot**, neef en opvolger van Charles; **Ad. Hoste**, opvolger van Hippolyte Annot, was de enige drukker te Gent met een eigen lettergieterij; de broers **Pierre Joseph** en **Charles Jean Vanryckegem**; de broers **Fernand** en **René Buyck** bezaten drukkerijen aan het Steendan en aan Coupure Links; **F. en E. Gyselynck** waren werkzaam in de Kammerstraat; **H.L. Stepman** startte met zijn drukkerij aan het Oudburg in 1858; **Victor van Doos-**

selaere begon aan de Heirnislaan in 1852; **F. Meyer-Van Loo** was vanaf 1868 gevestigd aan de Vlaanderenstraat; **Gustave Jacquain** bezat een steendrukkerij aan de Onderstraat (opgericht in 1837); een ander bekend lithograaf was **N. Heins**, gevestigd in de Brabantstraat en in de Onderstraat sinds 1852; de drukkersfamilie **Snoeck** met grondlegger Joseph Snoeck en zijn nazaten Adolf Gustaaf, Gustaaf en Eduard bezaten een drukkerij in de Veldstraat; **Grégoire Van Melle** startte ca. 1860 met een drukkerij in Onderbergen; **Louis Van Melle**, zoon van Grégoire, was werkzaam aan de Ham.

Slot

Concluderend kan men stellen dat het drukkersbedrijf te Gent in de behandelde periode eerder van lokale betekenis geweest is. Toch was de produktie van enkele Gentse drukkers kwalitatief van nationale, zelfs internationale betekenis. Economisch droeg het drukkersbedrijf slechts in geringe mate bij tot de welvaart van onze stad.

- (1) P. OBBEMA en A. DEROLEZ, *De produktie en verspreiding van het boek 1300-1500*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Bussum, 1980, deel 4, p. 351.
- (2) M.-A. ARNOULD, *Quand sont apparus les premiers moulins à papier dans les anciens Pays-Bas?*, in: *Drukkerijen en papiermolens in stad en land van de 14de tot de 16de eeuw. Economische en sociale aspecten. Internationaal colloquium. Handelingen*, Brussel, 1976, pp. 269-274.
- (3) *Idem*, p. 279.
- (4) H. VERVLIET, *De typografie gedurende de 15de tot 18de eeuw*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Bussum, 1980, deel 9, pp. 198-199.
- (5) CAESAR ARNOLDUS, in: A. ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Nieuwkoop, 1975, pp. 31-32; J. MACHIELS, MEESTER AREND DE KEYSERE, 1480-1490, Gent, 1973; P.C. VAN DER MEERSCH, *Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs belges et néerlandais, établis à l'étranger*, Gent - Parijs, 1856, pp. 156-166; J. MACHIELS, KEYSERE, AREND DE, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1974, deel 6, kol. 504-507; AREND DE KEYSERE, in: *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden. Catalogus*, Brussel, 1973, pp. 346-354.
- (6) *Biografische gegevens betreffende de Gentse drukkers vindt men vooral bij F. VANDERHAEGHEN, Bibliographie Gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand (1483-1850)*, Gent, 1858-1869, 7 delen en ook wel bij J. MACHIELS, *De boekdrukkunst te Gent*, in: *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, Gent, 1975, deel 2, pp. 1-113.
- (7) H. SOLY en A. THYS, *Het sociaal-economische leven 1490-1650. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1490-1580*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Bussum, 1979, deel 6, pp. 47-48, 51.
- (8) H. VERVLIET, o.c., pp. 200-203.
- (9) M. BAELDE, *De toekenning van drukkersoctrooien door de Geheime Raad in de zestiende eeuw*, in: *De Gulden Passer*, 40 (1962), p. 22.
- (10) COCK, SYMON en PETRI DE HAL-LIS, JUDOCUS, in: A. ROUZET, o.c., pp. 40-41 en 172.
- (11) J. MACHIELS, *De boekdrukkunst*, p. 21; J. MACHIELS, ROBERT en PIETER DE KEUSERE als drukker, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 46 (1975), pp. 1-32; KEYSERE ROBERT DE, in: A. ROUZET, o.c., pp. 114-115.
- (12) J. MACHIELS, *De boekdrukkunst*, pp. 22-23; J. MACHIELS, ROBERT en PIETER DE KEYSERE; F. VANDERHAEGHEN, o.c., deel 1, pp. 22-29; KEYSERE, PIETER DE, in: A. ROUZET, o.c., pp. 113-114; J. MACHIELS, KEYSERE PIETER DE, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1983, deel 10, kol. 345-349; M.-A. ARNOULD, o.c., pp. 281-282.
- (13) H. VERVLIET, o.c., pp. 199-200.
- (14) J. MACHIELS, *De boekdrukkunst*, pp. 26-33; F. VANDERHAEGHEN, o.c., deel 1, pp. 50-57; LAMBRECHT, JOOS, in: A. ROUZET, o.c., pp. 117-118; J. MACHIELS en J. TAELEMAN, LAMBRECHT, JOOS, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1985, deel 11, kol. 429-434.
- (15) J. MACHIELS, *De boekdrukkunst*, pp. 38-41; KEERE, HENDRIK VAN DEN, LE JEUNE, in: A. ROUZET, o.c., pp. 109-110; KEERE DE JONGE, HENDRIK VAN DEN, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1966, deel 2, kol. 389-393.
- (16) TEYPINS, ADRIANA, in: A. ROUZET, o.c., p. 219.
- (17) H. VERVLIET, o.c., pp. 204-206.
- (18) A. THJIS, *Het sociaal-economische leven 1490-1650. Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1580-1650*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Bussum, 1980, deel 7, p. 91.
- (19) J. MACHIELS, *De boekdrukkunst*, pp. 46-49.
- (20) *Stadsarchief Gent*, Reeks 200/6, nr. 2.
- (21) J. MACHIELS, *De boekdrukkunst*, p. 69.
- (22) *Stadsarchief Gent*, Reeks 156, nr. 3.
- (23) J. MACHIELS, *De boekdrukkunst*, pp. 69-70.
- (24) *Bij elke drukker wordt tussen haakjes de bekende periode van activiteit aangegeven. Meer details omtrent hun levensloop vindt men in de hoger geciteerde werken: F. VANDERHAEGHEN, Bibliographie Gantoise en J. MACHIELS, De boekdrukkunst.*
- (25) J. MACHIELS, *De boekdrukkunst*, pp. 56-60, 66-68; F. VANDERHAEGHEN, *Bibliographie Gantoise*, deel 2, pp. 121-122, 141-143, 320; *Stadsarchief Gent*, Reeks 200/6, nr. 3.
- (26) *Stadsarchief Gent*, Reeks 200/6, nr. 2.
- (27) J. MACHIELS, *De boekdrukkunst*, pp. 60-61; F. VANDERHAEGHEN, *Bibliographie Gantoise*, deel 2, pp. 135, 181-182; *Stadsarchief Gent*, Reeks 200/6, nr. 3.
- (28) J. MACHIELS, *De boekdrukkunst*, pp. 73-74, 77-79; F. VANDERHAEGHEN, *Bibliographie Gantoise*, deel 3, pp. 155-156, 387-388.
- (29) *De gegevens in dit deel werden geput uit de volgende werken: J. BODEL NYENHUIS, De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der XIXe eeuw*, Amsterdam, 1892; A. PUTTEMANS, *La Censure dans les Pays-Bas autrichiens*, Brussel, 1935; M. BAELDE, *De toekenning van drukkersoctrooien door de Geheime Raad in de zestiende eeuw*, in: *De Gulden Passer*, 40 (1962), pp. 19-56.
- (30) *Stadsarchief Gent*, Reeks 200/6, nr. 2.
- (31) *Idem*.
- (32) *Idem*.
- (33) *Idem*.
- (34) *Idem*.
- (35) *Idem*.
- (36) J. MACHIELS, *De boekdrukkunst*, pp. 85-86.
- (37) K. VERAGHTERT, *De economie in de Zuidelijke Nederlanden 1790-1970*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Bussum, 1981, deel 10, p. 135.
- (38) A. PUTTEMANS, o.c., pp. 275-276.
- (39) E. VOORDECKERS, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)*, Leuven - Parijs, 1964, pp. 8-20.
- (40) *Biografische gegevens over de Gentse drukkers in de negentiende eeuw kan men vinden bij: J. MACHIELS, De boekdrukkunst*, pp. 92-112; F. VANDERHAEGHEN, *Bibliographie Gantoise*, delen 4 en 5; *Tentoonstelling van het Boek. Gent, 2 - 31 juli 1904. Catalogoog*, Gent, 1904; *Provinciale tentoonstelling Gent. Boeknijverheid*, Gent, 1899.

(p. 20)
Naar het einde van de 19de eeuw toe vestigden zich in de toen recent ge-urbaniseerde volkse randgemeenten Ledeberg en Gentbrugge talrijke drukkers, waaronder De Pannemaeker, Pappens-Mecoen en Vanden Bulke, waarvan hier de afbeelding van een fraai reclamebiljet. (RUG, Fonds Vliegende Bladen, Impri-merie)

DEN GIEENDTSCHEN OMMEGANCK

DE HAVBOIS

GERNADIERS

MVSOVET TIERS

VSIL IERS

REVSSENS KINDEREN

REVSSEN

DE REV SINNE

HIET VERCIEN

DEN LEUW

DI PAVS

DE H. KERCKE

DE SWAENE

OEN PELI CAEN

DEN HOLIANT

HET MVEIECK

KETEJ. TROMBEL

KEMEL

DE IUSTIT

DEN HLMEL

DEN EENH OREN

DEN HERT

HELKE LEF

DE GRÆPPER

DE CLIPPEJ